

Lakatos Bálint

MEZŐVÁROSI OKLEVELEK

Települési önkormányzat és írásbeliség a késő középkori Magyarországon,
1301–1526

(Magyar történelmi emlékek. Adattárak)

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp. 2019. 739 oldal

A középkori mezővárosi fejlődés vizsgálata nagy hagyományokkal rendelkezik a hazai történeti kutatásban. A téma az 1950-es évektől került előtérbe, azonban az *oppidumok* iránt tanúsított érdeklődés a rendszerváltozás időszakára kifulladásra került. A kérdést Kubinyi András hozta újra vissza a köztudatba, a funkcionális megközelítésmód alkalmazásával és a középkori városhálózatra kidolgozott, úgynevezett „centralitási pontrendszer” bevezetésével.

A mezővárosok történetét érintő számos kérdéskör egyik legfontosabbja az önkormányzatiság és az ezzel összefüggő írásbeliség ügye. Ehhez a problémához kapcsolódik Lakatos Bálint igényes kivitelű monográfiája is. A szerző a Magyar Medievisztikai Kutatócsoport munkatársa, aki a középkori mezővárosok önkormányzatiságának kérdésével Kubinyi András utolsó tanítványaként került kapcsolatba, ennek eredményeképpen 2013-ban szerezte meg doktori fokozatát. Az itt ismertetett munka alapját a doktori disszertáció képezi, amely így nem tekinthető teljes mértékben ismeretlennek a kutatás számára. Ennél nagyobb újdonsággal bír az a disszertációhoz csatolt adattár, amely nyilvánosan eddig nem volt elérhető. A mű tehát két nagy részből áll, első felét egy bő 180 oldalas, a mezővárosi önkormányzatra és hivatali írásbeliségre fókuszáló elemzés alkotja, amit egy csaknem 500 oldalas, a mezővárosok által kibocsátott okleveleket ismertető adattár egészít ki.

A kötet első, *Mezővárosok és okleveleik* címet viselő fejezetében Lakatos széles hazai és nemzetközi szakirodalom felhasználásával rajzol átfogó képet a mezővárosi fejlődésről, és külön kitér a funkcionális városfogalom mibenlétére. Ezt a forrástípusok akkurátus bemutatása követi, amelyből megismerhetjük az elemzés módszertanát, a forrásanyag jellegét, területi és időbeli eloszlását is. A szerző célkitűzése az volt, hogy az összes fennmaradt középkori magyar mezőváros által kibocsátott dokumentumot összegyűjtse a vizsgálathoz. Így végül összesen 1190 oklevelet és további 340 városkönyvi bejegyzést vett elemzés alá, amelyeket mindösszesen 294 település foglalt írásba. A vállalat mindenképpen hatalmasnak tekinthető, amelyet ráadásul számos módszertani- és forrásprobléma nehezített. Ilyen volt például a forrásanyag tematikai és tipológiai értelemben vett egysíkúsága, illetve az, hogy a használható oklevelek a vizsgált időszakban kronológiai szempontból nagyon aránytalanul oszlanak el. Meg kell jegyezni, hogy mindezek mellett az ezeket kibocsátó települések földrajzi elhelyezkedése sem nevezhető egyenletesnek a Kárpát-medencében.

A logikusnak ható forrásgyűjtési módszertan számos kérdést felvet. Egyrészt nagyobb hangsúlyt kaphattak volna a nem mezővárosi kiadású oklevelekben szereplő, de a témához kapcsolódó adatok. Másrészt hasznos lett volna azokat az információkat is felgyűjteni, amelyek fennmaradt kiadványokkal ugyan nem rendelkező, de hivatali írásbeliséget művelő mezővárosokra utalnak. Az efféle lehetőségeket illusztrálja a Duna-menti Szeremlén mezőváros esete, amely egyrészt a könyvben is említett módon (85.) zöld viaszpecsét használatára kapott kiváltságlevelet, másrészt tudjuk, hogy 1422-ben az alszegedi bíróval váltott levelet, azaz, habár nem maradt fenn oklevele, kifejlődött írásbeliséggel bírt (Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár [MNL OL], Diplomatikai Levéltár [DL] 79748). A kötet kissé homogenizálja a felhasznált oklevélananyagot. A 14. században keletkezett és Lakatos által is elemzett források egy

része ugyanis nem tekinthető valódi „mezővárosi” oklevélnek, hiszen csak a század legvégétől beszélhetünk igazi *oppidum*okról.

Mivel már a középkorban sem volt egyértelmű definíciója az *oppidum* fogalmának, és a modern kori várostörténet-írás is adós maradt idáig a precíz értelmezéssel, nagy kihívást jelent a vizsgálatba bevonható mezővárosok pontos kijelölése. Lakatos Bálint ezzel szintén kénytelen volt szembenézni, amikor a vizsgálandó települések körét pragmatikus módon meghatározta. Ingoványos talaj ez, így nem csoda, hogy a szerző néhány esetben vitatható döntésre jutott. Erősen megkérdőjelezhető például, hogy Lakatos „mezővárosként” emel be vizsgálatába több személynöki várost (Korpona, Újlak), erdélyi szász várost (Szászváros, Medgyes) és felső-magyarországi bányavárost (Gölnichánya, Szomolnok), továbbá még néhány egyéb települést is (például Zsolna). Ennél még határozottabban kifogásolható a püspöki székhelyek (főként a kiemelkedő jelentőségű Győr, Pécs és Várad) felvétele a listára, amelyek jóval fejlettebbek voltak a mezővárosoknál, és a források is következetesen *civitas*nak nevezték őket. Összefoglalóan kijelenthetjük, hogy a mezővárosok meghatározásának kérdésében nehéz kielégítő döntést hozni, és ez sajnos ezúttal is bebizonyosodott.

A forrásanyag számba vétele (melyet jól szerkesztett táblázatok és térképek illusztrálnak) és a módszertan bemutatása mellett a szerző a mezővárosok nyelvi viszonyaira is részletesen kitér. Az oklevelekben használt nyelvek (latin, német, cseh, horvát) számbeli aránya, időbeli és földrajzi elterjedése tulajdonképpen egybevág az országos helyzettel. A fejezet az oklevélformák és a megpecsételési módok ismertetésével zárul. A szerző állítása, miszerint *chirographum* nem ismert a mezővárosi kiadványok között (39.), tévedés, Tállyán ugyanis előkerül ilyen kiadvány 1485-ből, igaz, erről csak az oklevél 1524. évi átírásának szövegéből értesülünk (MNL OL Diplomataikai Fényképgyűjtemény 215141).

A második, hangsúlyos fejezet a mezővárosi önkormányzat struktúrájáról nyújt alapos elemzést (*A mezővárosi szervezet*). A hatalmas mennyiségű forrásanyag szisztematikus feldolgozása jól igazolható megállapításokat tesz lehetővé a szerző számára, akinek számos megfigyelése kifejezetten újszerű, így például, hogy sikeresen bizonyítja a budai jog szerepét a mezővárosok belső viszonyaiban.

A mezővárosi oklevelek tanácsstag-felsorolásai fontos forrást jelentenek a tanácsszerkezet elemzéséhez, a mű ezért számos elterjedt intitulatúra-variációt idéz. Feltételezhető, hogy sok esetben nem szerepel az oklevélben minden tanácsstag, ezért módszertani szempontból nagy kihívást jelent a magisztrátus létszámának pontos meghatározása. Gazdagon dokumentálva mutatja be a tanácsban szereplő tisztviselőket is, a bírón, soltészon, polgármesteren keresztül egészen addig a kérdésig jutva, hogy minek köszönhető, ha a település élén nem egyetlen, hanem több bíró állt. Figyelemreméltóak a szerzőnek a városok mintájára olykor a mezővárosokban is kialakuló, úgynevezett „külső tanács”-csal kapcsolatos megállapításai. A monográfia mindezek mellett azt is részletesen tárgyalja, hogy a földesúr képviselői milyen módon vehetnek részt a település irányításában, s a mezővárosi magisztrátus hogyan fonódhat össze egyes területi igazgatási rendszerekkel (így például a szász székekkel és az oláh keneziátusokkal).

A harmadik, *Működés, ügyintézés, viszonyrendszer* címet viselő részben a mezővárosi hivatali szervezet működésének mechanizmusát ismerheti meg az olvasó. A szerző helyesen állapítja meg, hogy a szóbeli ügyintézés is komoly szerepet játszott a tanács működésében, s ennek jelentősége a település fejlettségével fordítottan arányos volt. A mezővárosi tanácsnak minden esetben meghatározott heti ülésnapja volt (olykor több is), amely az oklevelek datálása alapján állapítható meg. A dokumentumok megpecsételését sem gyakorolhatták bármikor, sőt egyes helyeken kizárólag éves vagy évközi pecsételő napokon történt ez az aktus. A mű az ülések helyszínére (általában a bíró háza) és az oklevelek írásba foglalóinak személyére is kitér (plébános, iskolamester, világi értelmiségi). Az első állandó jegyzők ugyan feltűnnek már az általa

vizsgált anyagban, de szinte csak olyan településeken, amelyek valójában nem voltak mezővárosok, s amelyekre fentebb már utaltam.

A kötet figyelemre méltó része a mezővárosok külső viszonyrendszerének feltárása. A földesúr és mezőváros kapcsolatát szemléletes példákkal illusztrálja, amelyeknek köszönhetően kirajzolódik az olvasó előtt a felek közötti kölcsönös viszony természete, de megismerjük a jobbágyság érdekérvényesítésének eszközeit is. A mezővárosok és városok közötti kapcsolatot az *oppidumok* és városok közötti levélváltás segítségével ragadja meg a szerző, újszerű módon, térképen ábrázolva a fontosabb *civitasok* levelezési hálózatát.

A következő, *Ügytípusok* címet viselő nagy fejezet a magisztrátus tevékenységét elemzi, amely a fennmaradt mezővárosi oklevelek alapján ismerhető meg. Lakatos a felhasznált monumentális mennyiségű forrásanyag segítségével sikeresen foglalja egységes rendszerbe és egészíti ki eddigi ismereteinket. Beszámol az ingatlan-adásvétel menetéről, olyan apróságokról is megemlékezve, mint például az áldomás vagy a szavatosság intézménye. Kitér emellett a területi illetékesség, a főbb ingatlantípusok kérdésére, ismerteti a mezővárosoknak a perek során alkalmazott ügymenetét.

A kötet első harmadát kitevő tanulmány rövidke ötödik fejezetében (*Mérleg: településhálózat és írásbeliség*) a szerző a Kubinyi András által meghatározott hét hierarchikus településkategória alapján próbálja megállapítani a mezőváros fejlettségi szintje és a hivatali írásbeliség jellege közötti kapcsolatot. Az a tapasztalat, hogy a települések fejlettségével nő a kiadott és fennmaradt oklevelek száma és szövegük minősége, valamint az oklevéladás egyre rendszeresebbé és módszeresebbé válik, eddig is ismert volt, e munka révén azonban ez a jelenség számszerűen is megragadható lesz. Lakatos műve reflektál Szende Katalin városi írásbeliséggel kapcsolatos megállapításaira (Trust, Authority and the Written Word in the Royal Towns of Medieval Hungary. Turnhout 2018. 323–329.), azonban öt fejlődési lépcsőfok helyett csak négyről beszél, amelyen a mezővárosok a városokhoz képest jelentős időbeli késéssel haladnak végig. Úgy vélem, ez a séma (ha van is benne ráció) nem minden mezőváros esetében alkalmazható.

A mű terjedelmének bő kétharmadát az *Adattár* teszi ki. Ennek bevezetőjében – amely dicséretes módon angol fordításban is olvasható – a szerző részletesen kifejti a szerkesztési elveket. A disszertáció eredeti célkitűzését jelentősen túlszárnyalva, a vizsgált 294 település centralitási pontszámait is megadva a szerző a Kubinyi-féle pontrendszer módszertanát is ismerteti.

Az adattár erényeit nehéz lenne néhány mondatban összefoglalni. Egyrészt az egyes települések adatlapjai elején Lakatos ismerteti a legfontosabb birtoklástörténeti adatokat. Másrészt kiszámolja, illetve javítja a települések centralitási értékét. A 294 település nagyobbik felének pontszámát főként saját vizsgálataira építve állapítja meg. Nagyon hasznos, hogy a pontszámítás során minden egyes centralitási tényezőt okleveles forrásokkal és szakirodalommal dokumentál. Ezt követi az adott helység által kibocsátott oklevelek kronológiai rendben közölt jegyzéke, amely a legfontosabb adatok (kibocsátás dátuma, levéltári jelzet) mellett az oklevelek *intitulatio*jának tanácsszerkezetre vonatkozó részét is szó szerint közli. Utal továbbá az oklevelek tartalmára is, ami azért fontos, mert így számos, regesztával nem rendelkező és kiadatlan oklevél témája ismerhető meg. Az adatlapokat végül a mezőváros önkormányzati szervezetének rövid bemutatása zárja.

Az adattár összességében jelentős előrelépés a funkcionális várostörténeti vizsgálatok terén, hiszen számos új település került be a hazai centralitási pontrendszerbe. Ugyanakkor – mint minden adattárnak – vannak hiányosságai is. A legnagyobb ilyen, hogy ígérete ellenére sem tartalmazza az összes mezővárosi kiadványt. Például Nyírbátonak egyetlen (1522-ben kibocsátott) oklevele szerepel csak a gyűjteményben, holott egy 1498. évi kiadványát is ismerjük (DL 20752). Mivel a források kikeresése a levéltári adatbázisban néhány kattintással könnyedén elvégezhető, ez talán elkerülhető lett volna. Hogy van-e még kimaradt oklevél, az adattár

használatá során a jövőben ki fog derülni. A gyűjteményben szereplő többi információ pontosságán és teljességén is lehetne még itt-ott csiszolni (így például az első *oppidum* és *civitas* említések dátumán, vagy hogy melyik megyében is voltak ezek a települések), de ilyen mennyiségű forrás megmozgatása mellett nem várható el, hogy az összeállítás tökéletes legyen.

Lakatos Bálint kiváló monográfiája az említett megjegyzések ellenére is megvalósítja célját: egységes keretbe foglalja és számos ponton kiegészíti a középkori mezővárosi önkormányzatról és hivatali írásbeliségről alkotott ismereteinket, sőt ahogy láttuk, ennél is jóval többet nyújt. Mindezért nem nagy felelőtlenség kijelenteni, hogy a munka hamar a középkori magyar városfejlődéssel foglalkozó szakemberek kézikönyvévé válik majd, és kiindulópontja lesz minden további, az *oppidum*okat érintő jövőbeli kutatásnak.

Gulyás László Szabolcs

Buza János

MAGYARORSZÁGI ÉS ERDÉLYI PÉNZÉRTÉKEK A 16–17. SZÁZADBAN

Közép-európai kitekintéssel

(Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések)

Bölcseztudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet Bp. 2021. 376 oldal

Buza János neve és munkássága széles körű kutatói tevékenységének köszönhetően nem csak a kora újkori magyar és erdélyi történelemmel foglalkozó kutatók számára ismerős; az általa jegyzett szakmunkák megkerülhetetlenek a magyar gazdaságtörténeti kutatásokban is.

Buza János kutatásainak jelentőségét és a magyar gazdaságtörténeti diskurzusban betöltött kiemelkedő szerepét bizonyítja az alább ismertetett monográfia is. A mű címe elsősorban pénztörténeti tárgyú témára utal, az olvasó számára azonban már a bevezetést fellapozva is egyértelművé válik, hogy a szerző vizsgálatai ennél jóval tágabb történeti kontextust fognak át. A 16–17. századi közép-európai pénztörténet alapos tárgyalása révén ugyanis a korabeli világgazdasági folyamatok, az azok mögött álló ok-okozati összefüggések, valamint a korszak politikai eseményei is megelevenednek előttünk. A monográfia sorait olvasva egyértelműen kiderül, hogy az egyes részfolyamatok összefüggenek egymással, gazdaság és politika szervesen kiegészíti egymást.

A könyvet kézbe vevő olvasó nyolc fejezeten keresztül ismerheti meg a Német-római Birodalom, az osztrák örökös tartományok, Lengyelország, valamint az Oszmán Birodalom pénzverését és pénzviszonyait, ezen keresztül pedig a térség gazdasági kapcsolatait is. A szerző külön fejezetben tárgyalja a Magyar Királyság, Erdély és a Hódoltság pénztörténetét is. A mondanivaló megértését informatív, részletes táblázatok, valamint egy függelék segíti.

A témára tágabb körben vonatkozó szakirodalmat fellapozva azt gondolhatnánk, hogy a pénztörténet, valamint a mögötte zajló gazdasági folyamatok rendszerszintű feltárása már szinte teljesen befejeződött. A jelen kötetet olvasva azonban kiderül, hogy ez nem így van, hiszen a szerző több olyan témára is felhívja a figyelmet, amely még további kutatásokat igényelne. E sorok írójának kutatási területéhez a pénzverdék igazgatási struktúrája, az ott dolgozó tisztviselők karrierképe és társadalomtörténeti szempontok szerinti elemzése, valamint a bányá-

kamaráknak a korabeli pénzügyigazgatásban játszott szerepe áll a legközelebb. Buza Jánosnak teljesen igaza van abban, hogy a pénzverés, többek között a nagybányai bányakamara, valamint az erdélyi bányakamarák üzemszervezeti kereteinek feltárása még várat magára, annak ellenére, hogy az előbbi pénzverőház tisztségviselőivel kapcsolatban már az elmúlt két évszázadban is jelentek meg kiváló forráskiadások, elsősorban a *Numizmatikai Közöny* hasábjain. Az erdélyi pénzverésnél maradván a szerző új kutatási irányt is mutat, hiszen a közép-európai térségben kétes hírnévre szert tévő „oroszlános tallér”-ok erdélyi jelenlétével kapcsolatban megjegyzi, hogy a megnevezés nem minden esetben jelenti az adott érme németalföldi származását. Ez az állítás I. Rákóczi György pénzügypolitikájának megítélésében is változást hozhat, mivel a fejedelem 1637-ben többek között oroszlános tallérok verésére is szerződést kötött lengyel pénzverőkkel.

A kötet nagy erénye, ahogy már említettem, hogy a pénztörténeten keresztül tágabb mikro- és makrogazdasági folyamatokat ismertet meg az olvasóval, feltárja a korabeli politikai történések gazdasági mozgatórugóit és azok hatásait, kiemelve az adott térség természeti adottságainak és pénzverésének kapcsolatát. Utóbbira kiváló példa az erdélyi pénzverés struktúrája, amelyre nagy hatással volt az éves portai adó beadási kötelezettsége, hiszen az oszmán vezetés minden esetben elvárta, hogy az erdélyiek jó minőségű pénzérmékben fizessék ki az adót, ez a kötelezettség pedig nagymértékben befolyásolta az erdélyi érmekibocsátás felépítését.

A tágabb értelemben vett közép-európai térségben forgalomban lévő pénzérmék részletes ismertetése révén megismerhetjük a korabeli távolsági kereskedelem legfontosabb csomópontjait, azok kapcsolatát a magyar és erdélyi területekkel, a forrásokon alapuló alapkutatások révén pedig újra bizonyítást nyer a mediterráneumnak és a nyugat-európai piacoknak a térségre gyakorolt kiemelkedő hatása. A Hódoltságban felbukkanó érmék sokszínűségén keresztül a szerző rávilágít, hogy a Hódoltság különböző fejlettségi szinten lévő gazdasági rendszerek közös metszéspontja volt (gondolunk itt Nyugat- Európa, a korabeli Közép-Európa és a mediterráneum államaira), és ezek a rendszerek fejlettségüktől függetlenül természetesen hatottak egymásra. Itt kizárólag az *oláh forint* nevű érme bemutatását emelném ki, amelynek emissziója nevével ellentétben semmilyen módon nem köthető a román vajdaságokhoz, ugyanis egy északnyugat-európai kikötő város, Emden pénzverdéből származott, majd a mediterrán térségből az Oszmán Birodalmon és Havasföldön át került Erdély területére.

Több helyütt olvashatunk arról is, hogy a „nagypolitika” mennyiben befolyásolta a térség gazdasági és pénzügyi viszonyait. A nagyobb oszmán hadjáratok alkalmával ugyanis több esetben is korábban ismeretlen érmék áramlottak be a térségbe (*francia ötös garas, beşlik*) – köszönhetően a zsoldfizetésnek –, és ezek a pénzfajok nem egy esetben okoztak kisebb-nagyobb monetáris válságot.

Fontos kiemelnünk, hogy a kötet középpontjában a magyar és erdélyi területek pénztörténete áll, noha mindezt a szerző közép-európai kontextusba ágyazva tárgyalja. Többek között részletesen bemutatja az erdélyi pénzverésben fellelhető nyugat-, illetve közép-európai mintákat. Az utóbbi térségből egyértelműen Lengyelország pénzverése gyakorolta a legnagyobb befolyást az erdélyi érmekibocsátásra. A korszakot ismerő kutatók számára nem ismeretlen a *dutka* kifejezés, amely az Erdélyben és Nyugat-Európában egyaránt nagy karriert befutó váltópénz, a lengyel *hármás garas* másik neve volt. Utóbbi magyarországi – pontosabban nagybányai – kibocsátása több bányakamara vezetőt sodort bajba, többek között ifjabb Felizian von Herbersteint is; ahogy az 1618. évi 19. törvénycikkely 2. §-a bizonyítja, a bárónak kizárólag jó minőségű dénár és tallér verését engedélyezték. A lengyel területekről beáramló érmék Kassát érintve az Erdélyi Fejedelemségen át jutottak el a Hódoltság, majd az Oszmán Birodalom Földközi-tengeri területei felé, ami világosan bizonyítja, hogy az Erdélyi Fejedelemség szorosan beágyazódott Európa gazdasági működésébe.

A színvonalasan kivitelezett kötetben tartalmi szempontból sem találhatunk kivétneivalót. Nagybánya jogállásával kapcsolatban azonban mégis tehetünk egy kisebb észrevételt. Ismert tény, hogy a nagybányai pénzverdét a kora újkor évszázadaiban huzamosabb ideig erdélyi pénzverdeként tartották számon. A Báthory-dinasztia több tagja is veretett itt a képére érméket; a szatmári bányaváros pénzverőháza hozzájárult az erdélyi tallérverés egyik legfényesebb korszakához. A magyar uralkodók a szatmári bányavidék stratégiai jelentősége, valamint az ott található pénzügyigazgatási központ miatt egyetlen alkalommal sem mondtak le erről a területről, s noha az az erdélyi fejedelmek magánföldesúri birtokát képezte, közjogilag mindvégig a Magyar Királyság része maradt. Többek között ezzel lehet magyarázni, hogy noha 1622-től hivatalosan az iktári Bethlen-család birtokában volt, Nagybánya városa ebben az időszakban nem az erdélyi diétára, hanem továbbra is a magyar rendi országgyűlésre küldte követeit. A 16. század végén a Habsburg pénzügyi adminisztráció épp a Magyar Királysághoz való tartozás miatt figyelte egyre nagyobb aggodalommal, hogy az erdélyi fejedelmi igazgatás befolyása a nagybányai bányakamarában folyamatosan nő. Az 1580-as évek végén és az 1590-es évek elején élénk levelezés folyt az Udvari Kamara, a Szepesi Kamara, valamint Mátyás főherceg között arról, miként lehet és kell megakadályozni vagy korlátozni az erdélyi fejedelmek nagybányai pénzverését. A kérdést végül az oldotta meg, hogy Báthory Zsigmond a Habsburg-házba történő beházasodásával együtt birodalmi hercegi címet is kapott, így önálló pénzverésre lett jogosult.

A kötet Buza János sok évtizedes kutatói munkájának eredményeit adja közre. Legnagyobb érénye annak tagadhatatlan ténynek a bemutatása, miszerint a fejedelemség a pénzverését tekintve is a keresztény világ része volt, pénzverési mintái a szomszédos keresztény államokból származtak, s így Erdélyt a nyugat-európai tallérverés utolsó bástyájának tekinthetjük.

Mátyás-Rausch Petra

GÖRGEI ARTÚR, „A TIPROTT HŐS”

Válogatás a 2016. és 2018. évi Görgei-konferenciák előadásaiból

Szerk. Balogh Ádám – Bobay István – Hermann Róbert

Line Design Kft., Bp. 2020. 320 oldal

Az 1848–1849-es eseményeket vizsgálva nehezen megkerülhető az egykori fővezér, Görgei Artúr személye, akinek a neve egybefonódott a szabadságharccal, a hadvezetéssel, a világosi fegyverletétellel, majd a jogtalan árulás képzetének bélyegével. Megpróbáltatásait öccsének, Görgey Istvánnak írt gondolatai foglalják össze a leginkább: „Emlékezel-e még, öcsém, azon mondásomra, hogy nekem – bármerre dőljön el hazánk sorsa – mártírszerep fog jutni. Jutott is: de ennyire kinteljesnek nem véltem volna. – Akasztófát, golyót vagy örkös börtönt vártam – rövid szenvedések után végső nyugalmat. De jelen állapotom százsorta rosszabb mindezeknél!” (*Görgey Artúr: Életem és Működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben I–II. Bev. és jegyz. Katona Tamás. Bp. 1988. I. 111.*)

Görgei Artúr (1818–1916) megítélését a szabadságharc leverése óta számtalanszor átértékelték. A „Görgei-kérdés” sokáig politikai töltetet kapott, mivel az egykori fővezérről kialakított kép gyakrabban alapult a kortársak, majd az utókor érzelmein, mint a tényeken. Mára a személyét övező vita letisztult, és a történészek ítélőszéke felmentette Görgeit az árulás vádjá alól. Noha a Kosáry Domokos által csak „*intellektuális alvilágnak*” nevezett kör még mindig vall-

ja a különböző összeesküvés-elméleteket, ennek ellenére Görgei személye szép lassan elfoglalja illő helyét a nemzeti panteonban.

2016-ban Görgei Artúr halálának, 2018-ban születésének évfordulóit előtt tisztelgett a szakma. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban, a Nemzeti Közszerződési Egyetemen, illetve a Komáromi Napokon tartott konferenciákon a legújabb tudományos eredményeket kívánták bemutatni a résztvevők. A *Görgei Artúr, „a tiprott hős”* című tanulmánykötet az itt elhangzott előadásokból 11 szerzőtől 12 tanulmányt tár elénk, melynek köszönhetően elmélyíthetjük Görgei személyiségéről alkotott ismereteinket mind a történelemtudomány, mind a kémia, a néprajz, az irodalomtudomány és az ikonográfia szögéből.

A tanulmánykötet a *48-as Könyvtár* sorozat 6. részeként jelent meg. A borítón Görgei 1849-es, Strelisky Lipót által készített dagerrotípiája, az 1860-as Otto Karmer által készített fényképe, valamint az 1903-as, Abbáziában készült képe látható, utalva arra, hogy a kötet az egykori fővezér teljes életútját veszi nagytó alá. A szerkesztők valamennyi ábrázolást Hermann Róbert magányűjteményéből választották ki.

Riedel Miklós *Görgei Artúr vegyész tevékenysége a szabadságharc előtt, alatt és után* című munkájából Görgeit mint kémikust ismerhetjük meg. A tanulmány értékét növeli, hogy Görgei ez irányú tevékenysége mostanáig csak a szűk kémikus szakma számára volt ismert, s a közvélemény és a kémiatanárok tájékozottsága e tekintetben rendkívül hiányos. Görgei nemzetközileg ismert kémikusnak számított, s idős korában maga is így nyilatkozott: „Én katonai sikereimnek legnagyobb részét kémiai tanulmányaimnak, a bűvárokódás [érted: kutatás] révén szerzett értelmi fegyverzettségemnek köszönhetem.” (11.) Riedel rávilágít arra, hogy a vegyész tevékenység feltérésében még mindig maradtak megválaszolatlan kérdések, melyek a kutatás ez irányú folytatását indokolttá teszik. Görgei életének fontos részét képezi vegyész múltja, amely nemcsak a kémiatörténet szempontjából érdekes, hanem a hadvezér gondolkodásmódjának, személyiségének megértéséhez is fontos adalékkul szolgálhat.

Solymosi József *Görgei, a példakép? Görgei Artúr és Kazinczy Lajos, 1848–1849* című munkájában hiánypótló biográfiát közöl, amelyben a híres költő, Kazinczy Ferenc legkisebb fiának, a 15. aradi vértanúnak az életpályáját mutatja be. Kazinczy Lajos pályafutásának tárgyalása azért is érdekes, mert Görgei és Kazinczy a tullni katonai utászkadémiáról ismerték egymást. Kazinczy tehetségének köszönhetően – Görgeihez hasonlóan – századosi rendfokozatból hadosztályparancsnoki tisztségig jutott a szabadságharc alatt, miközben szervezőképességét is megmutatta. Solymosi rávilágít arra, hogy Kazinczynak az oroszokkal folytatott tárgyalásában Görgei volt a minta, hiszen ő is hasonló feltételekkel kívánta letenni a fegyvert. Kazinczy végül 1848. október 25-én golyó általi halált halt, míg egykori iskolatársának hosszú élet adatott meg. A tanulmány érdekessége, hogy a két tullni diák pályafutása számos hasonlóságot mutat.

Erdődy Gábor *Görgei Artúr és a politika* című tanulmányában az egykori tábornok politikai tartalmú állásfoglalását vizsgálja meg a szabadságharc kulcspillantásaiban. A szerző rávilágít, hogy Görgei nagyságát nem úgy kell bemutatni, hogy Kossuth érdemeit lealacsonyítjuk. Görgei visszaemlékezése alapján egy politikailag tévedhetetlen, az alkotmányos monarchiához és az osztrák–magyar államszövetséghez ragaszkodó személy rajzolódik ki a szemünk előtt, mely kép azonban nem hasonlít igazi személyiségére.

Kemény Krisztián *„Marshall Rückwärts” Görgei Artúr hadvezéri teljesítménye a „bajtárs” tábornokok értékelésének tükrében* című tanulmányában egy érdekes Görgei-képet tár elénk, hiszen a főtisztek jelentős részének megvolt róla a véleménye mind a szabadságharc alatt, mind a világo-si fegyverletételt követően. A szerző csokorba gyűjtötte azon elnevezéseket, melyekkel Görgeit felruházták és melyekből a róla kialakult vélemények is tükröződnek. A pozitív jelzők mellett, mint például a „magyar Napoleon”, „a legjelesebb magyar hadvezér”, „hős” illették számos

negatív jelzővel is: mint a „Marschall Rückwärts” és az „áruló szörnyeteg”. A vélemények többsége a megtorlások után született, amikor a közvélemény árulási vádját maga Kossuth Lajos is megerősítette.

Zakar Pétertől két írás is olvasható a kötetben. *Görgei Artúr, a Szemere-kormány első hadügyminisztere* című tanulmányában a szerző bemutatja a hadügyminisztérium létrejöttének körülményeit, valamint a kezdeti működési nehézségekbe is bepillantást nyerhetünk. Emellett részletesen foglalkozik Klapka György volt hadügyminiszter-helyettesi tevékenységével is. Zakar rámutat, hogy Klapkának milyen fontos szerepe volt a szabadságharc hadvezetésében, hiszen ő koordinálta a hadügyminisztérium tevékenységét, rengeteg energiát fektetett a szervezeti egység megszilárdításába és igyekezett felkarolni a betegápolás és az újoncozás kérdését is. A szerző a tanulmány utolsó nagyobb szerkezeti egységében Görgei hadügyminiszterként betöltött szerepét mutatja be, melyből megtudhatjuk, hogy miként próbált meg Görgei az osztrák hagyományoktól megszabadulva hadügyi reformot megvalósítani.

Másik munkájában Zakar (*Sass Károly református lelkész Görgei „árulásáról”*) Sass figyelemreméltó pályafutását méltatja, aki a szabadságharc során előbb közhonvédként, majd tábori lelkészként szolgált. A munka központi része Sass Kossuth Lajosnál tett látogatásának bemutatása, melyre az 1849. augusztus 2-ai debreceni vesztes ütközet után került sor. Sass az I. hadtest parancsnokát, Nagysándor Józsefet képviselte, aki köztudottan nem ápolta jó viszonyt Görgeivel. Zakar bemutatja, miként kapcsolódott be Sass a szabadságharc után a Görgei-vitába (az egykori hadvezér ellenében).

Hermann Róbert *A fegyverletétel problémái* című írásában számos primer forrást használ a világosi fegyverletétel körüli napok rekonstruálásához, például Görgei Artúr visszaemlékezését (*Életem és Működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben*), vagy az egykori fővezér öccsének, Görgey Istvánnak három kötetes munkáját (*Az 1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika*), amelyből a vizsgált időszakkal 170 oldal foglalkozik. Hermann korabeli levelezéseket, visszaemlékezéseket, valamint újságcikkeket is felhasználva mutatja be az 1849. augusztus 9–13. közötti napok történéseit és Görgei cselekedeteit.

Rosonczy Ildikó tanulmányában (*Görgei orosz fogságával kapcsolatos dokumentumok*) az augusztus 13–29. közt keletkezett, a hadifogságra vonatkozó forrásokat vetette vizsgálat alá, és a fogság napjainak leglényegesebb pontjaira világít rá. Így például, hogy mi történt Görgei és Paszkevicz személyes találkozásánál; mit tudunk meg Gorcsakov tábornok jegyzeteiből; miként bántak Görgeivel a hadifogságban, s ugyanekkor milyen szempontokat tartott szem előtt maga Görgei.

Szilágyi Márton *A bűnbakkepzés mechanizmusai a 19. századi irodalomban. Görgei Artúr megítélése az 1860-as évekig* című értekezésében rávilágít, hogy bár már 1840-től jelen voltak Magyarországon a személyi ellentétre leegyszerűsített alkotások, igazi népszerűségüket a szabadságharcot követő időszak hozta el. Szilágyi szerint az áruló-mítosz kétpólusú volt, kialakulását nem lehet csupán Kossuth vidini levelének hatásával magyarázni. Mind Vörösmarty Mihály, mind Bajza József írt Görgei-ellenes verset, melyeket bár nem a nagy nyilvánosságnak szántak, a versek kézírata kézzől kézre járt, ezáltal jelentősen hozzájárulva a mítosz kialakulásához.

Gróf Péter *Adalékok Görgei Artúr életének utolsó éveire* című tanulmányában a „visegrádi remetével”, vagyis a Visegrádon élő idős Görgeivel foglalkozik. A szerző munkája mind helytörténeti szempontból, mind Görgei életútjának rekonstruálása miatt fontos, mivel eddig kevésbé ismert adatokat tár elénk, miközben a tanulmányt fotók és levelek színesítik.

Tari Lujza *Dicsőítő induló és az árulás bélyege. Görgei a népdalokban* című írásában új látószögből, a magyar történeti énekeken és katonadalokon keresztül vizsgálja meg Görgei alakját. Bepillantást nyerhetünk Görgei és a komolyzene kapcsolatába, és megtudhatjuk azt is, hogy az egykori tábornoknak a zenéhez is volt tehetsége. Tari bemutatja a Budavár bevételét követően szület-

tett Görgei-indulót, amely értelemszerűen pozitív színben tünteti fel az egykori hadvezért. Ezt követően végigkövethetjük, miként jutott el a magyar társadalom addig a pontig, hogy Görgei személyét áruulóként énekelje meg.

Vajda László *Megjegyzések a Görgei-ikonográfához* című értekezésében választ kapunk arra a kérdésre, hogy az ábrázolások tanúsága szerint miként alakult ki a Görgei-kérdés, a Görgei-kultusz és -ellenkultusz. Görgeit számos alkotásban megörökítették, aminek okai egyrészt a katonai sikereiben, másrészt a fegyverletétel körüli eseményekben, harmadrészt pedig személyének pozitív, illetve negatív megítélésében keresendők. A szerző a szabadságharc alatti alkotásokkal kapcsolatosan szám szerint hetvenről tesz említést – ezek nagy része metszetekből áll. A 19. század végén a Görgeit ábrázoló alkotások száma megnövekedett, amelynek okait Vajda a rehabilitációs mozgalomban, illetve Görgeinek a művészekkel ápoló jó kapcsolatában látta. A szerző kiemeli, hogy a szabadságharc egykori fővezérének halálát követően még hosszú évek teltek el, mire szobrot vagy emlékoszlopot állítottak számára.

Összességében elmondhatjuk, hogy a szerzők számos, eddig kevésbé ismert szempont alapján továbbáryalják a Görgeiről kialakult nézeteinket, ismereteinket. A kötetben hely- és névmutató is helyet kapott, könnyebbé téve a célzott keresést. A munka méltó megkoronázása a két Görgei-émlékének, s bár a szerkesztőknek terjedelmi okokból nem állt módjukban az öszzes konferencia-előadás anyagát közölni, igényes válogatás került az olvasók kezébe. A munka hozzájárul Gyulai Pál *Romhányi. Költői beszélyének* negyedik énekében megfogalmazott jóslatához: „S te tiprott hős, hogy’ meggyaláznak, / Kikért te annyit áldozál, / Majd egykor vége lesz e láznak / Megismerik, hogy ki valál.”

Ress Zoltán

Valuch Tibor

MINDENNAPI TÖRTÉNETEINK

Válogatott társadalomtörténeti tanulmányok

Kronosz, Pécs 2020. 276 oldal

A jelenkortörténet egyszerre hálás és ugyanakkor rejtett aknákkal telerkott kutatási terület. Hálás, hiszen számos kortárs szemtanúval találkozhatunk, és valódi kincsesbányája az oral historynak. Azonban veszélyes terep is, hiszen mindig akadnak, akik másképp emlékeznek, más képet őriznek a „megélt történelemről”, mint ami a nagy gonddal megírt, megannyi forrással és hivatkozással ellátott tudományos munkákban olvasható. Szélsőséges esetben saját személyes tapasztalataikra vagy eltérő politikai meggyőződésükre hivatkozva egyesek az adott munka tudományos értékét is elvitatják. A megélt történelem természetesen lehet nagyon különböző, a jelenkor-történész azonban éppen azt tekinti feladatának, hogy az egyes mozaikokon, szubjektív látásmódokon *túl* keresse azt az objektív tudományos igazságot, amely többet és másképp mond egy adott korról, mint egy egyéni visszaemlékezés.

Valuch Tibor új tanulmánykötete – amelyben a szerző tíz év (2007–2017) szellemi terméséből válogatott 15 írása kapott helyet – mindenben megfelel a fenti elvárásnak. Miközben egyéni mozaikokat, élethelyzeteket, sorsokat villant fel, a mindennapi élet mélyfúrásai nyomán kibontakozik egy olyan általános kép, amely a tudományos diskurzus szintjére emeli az egyéni tapasztalatokat és a szubjektív emlékezést. Mindehhez természetesen nem csak az oral history forrásaira

támaszkodik: historiográfia, statisztikák, elmélyült levéltári kutatás, a korabeli sajtó alapos ismerete és egy izgalmas, a jelenkortörténetben kevésbé alkalmazott forrás, az anyakönyvek használata mind támasz abban a sokoldalú megközelítésben, amely a tanulmánykötetet megkerülhetetlen alapmunkává teszi az államszocializmus történetével foglalkozó kutatók számára.

Valuch Tibor mindenkor „határsértő” társadalomtörténész marad, aki nemcsak interdiszciplináris megközelítésével lép át szaktudományi határokat, hanem kérdésfeltevései is eredetiek, és nincsenek tekintettel a mindenkor regnáló hatalom politikai és emlékezetpolitikai szempontjaira. A Kádár-korszak végét ellenzéki értelmiségiként élte meg, és tudományos munkássága jelentős részét szentelte annak, hogy a társadalomtörténeti módszer segítségével cáfolja a kor ideológiai dogmáit. Valuch Tibor soha nem hallgatott az ideológiai leegyszerűsítések szíréhangjára és általában semmilyen politikai dogmára, amikor a maga számára kijelölte a tudományos érdeklődés területét. Hű maradt társadalomtörténeti elkötelezettségéhez és ahhoz a tudományos módszerhez, amelyet egyetlen politikai erő sem tudott vagy tud kisajátítani.

Ennek része, hogy számára nem 1945-ben vagy 1947-ben „kezdődött” a történelem; a Horthy-korszak és a második világháború tapasztalata nélkül az államszocializmus története sem értelmezhető. Valuch Tibor jelenkor-történeti munkáiból soha nem hiányzik a történeti perspektíva; ez adja elemzése keretét és egyik legfőbb erősségét. Ennek kapcsán érdemes kiemelni a nemzeti azonosságudat változásairól, illetve a generációkról szóló (ez utóbbi Róbert Péterrel közösen írott) tanulmányát a kötetben. Az államszocialista korszak „finom” tagolásához, illetve a generációs hatások elemzéséhez elengedhetetlen az a történeti tudás, amelyet részben az elmélet és a historiográfia alapos ismeretével, részben pedig a korszak kitartó tanulmányozásával lehet csak elsajátítani. Csak két példát említek: miközben a szociológiai tanulmányok megállapították a régi (második világháború előtti) elitek részleges visszatérését a rendszerváltozás után, ez a visszatérés valójában már az új gazdasági mechanizmus időszakában elkezdődött. A némenklatúra is fontos változásokon ment keresztül: a munkásigazgatókat felváltották a hivatalnok-káderek, majd pedig a technokraták.

A kötetben két fontos elméleti tanulmány is helyet kapott. Az egyik a piaci szocializmus fogalmát, gazdaság-, politika- és társadalomtörténetét járja körül. Fontos tanulsága, hogy nagy szükség volna egy tudományos vitára a kádárizmusról, hiszen – bár az új gazdasági mechanizmus és a gulyáskommunizmus állandó hivatkozási alap – valójában még az „újbaloldalon” is viszonylag kevés értelmező munka született a konszolidált Kádár-rendszerről. Itt nemcsak arról van szó, hogy a különböző diszciplínák között alig van átjárás, és sokszor még egy szakmán belül is nehéz leültetni az eltérő meggyőződésű szerzőket, hanem arról is, hogy a kádárizmuson belül is voltak eltérő szabadságfokú és politikai nyitottságú korszakok. Az 1960-as években sok mindenről szó esik, még ha korlátozott nyilvánosság előtt is, ami szembemegy a rendszer legitímációs ideológiájával (például a munkásszállók nyomorúsága, az ipari munkásnők nehéz helyzete, a szegények tartós jelenléte stb.).

A jelenkori munkástörténet-írás Kelet-Közép-Európában című tanulmány hasonlóan fontos elméleti-historiográfiai alapvetés. Ennek kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a kötet egy másik tanulmányában a szerző „munkásfetisizmusról” beszél az 1950-es és 1960-as évek vonatkozásában, ami nagyon találó hasonlat. A „munkás” ugyanis ideológiai kategória is volt az államszocializmusban; a kelet-európai kommunista pártok a „munkásosztály” nevében uralkodtak. Ez a fétis nemcsak a társadalompolitikát, hanem a történetírást is meghatározta: előtérbe került a munkásmozgalom története, az idealizált munkás pedig természetesen nemcsak szervezett dolgozó volt, hanem a kommunista mozgalom harcosává vagy a győzelem előfutárává stilizálódott. Eközben retorzió érte azokat, akik kendőzetlenül feltárták a munkástársadalom belső megosztottságát, hierarchiáját vagy akár azt a tényt, hogy a „munkásállamot” nagyon sok munkás nem tekintette a sajátjának (bár a Kádár-korszak megítélése a korszakban is sokat változott). A rendszerváltás egy csapásra „felülírta” a korábbi ideológiai dogmákat, igaz, azok

luzulása már legkésőbb az 1980-as években megkezdődött, amikor a dogmatikus marxizmus egyre kevésbé vonzotta a fiatalokat. A munkáskutatást az új társadalomtörténet összekapcsolta a marxizmussal, amelytől éppen megszabadulni igyekezett. Valuch Tibor ezért is lépett újfent unortodox pályára, amikor társadalomtörténeti érdeklődésének látószögébe emelte az egykor fetiszizált, utóbb elfelejtett munkásokat.

A kötet utolsó része szépen dokumentálja a munka perspektíváit és a benne rejlő lehetőségeket. Miközben a „munkásfetizmus” korszakában közhely volt, hogy a rendszer kiemelt osztályának tekintett bányászok vagy kohászok a „kommunizmus” haszonélvezői, Valuch Tibor ózdi kutatásai megmutatják, hogy a korszakot valójában súlyos élelmiszerhiány és lakásínség jellemezte, és a régi, „tradicionális” munkáscsaládok visszasírták a háború előtti időszakot. A falvakból „felkerülő” újmunkások hasonlóan szenvedtek a lakásínségtől és az elemi higiéniai feltételek hiányától. Az is előfordult, hogy rendes mosdó sem volt az ózdi kohászok egyik részlegében. Szemben tehát azokkal a nézetekkel, amelyek 1958-at tekintik a kádári jólét kezdetének, az építkezések gyümölcsei sokszor csak az 1960-as évek végén vagy az 1970-es években értek be. Valójában ekkor kezdődött meg a munkásság anyagi felemelkedése, integrációja a középosztályba. Valuch így fogalmaz: „Ez a folyamat irányát tekintve hasonlított a nyugat-európai munkásság átalakulásához, de egyrészt időben később bontakozott ki, másrészt minőségileg más körülmények között ment végbe, harmadrészt az alacsonyabb »jóléti«, fogyasztói szint elérése összehasonlíthatatlanul nagyobb egyéni, családi erőfeszítést és áldozatot követelt meg.” (239). A második gazdaságba való bekapcsolódás, miközben új lehetőségeket nyitott a munkások előtt, valójában két műszakot jelentett: nemcsak a túlórákról van itt szó, hanem arról is, hogy az „újmunkások” a háztájiban folytatták a gyárban egyszer már letett munkát. Ennek hatásai persze az egészségügyi mutatókban is megjelentek.

Érdeemes kiemelni a *Munkásgenerációk nyomában. Az anyakönyvek mint a magyar nagyszemélyi munkásság társadalomtörténetének forrásai* című tanulmányt. A feltérképezett öt generáció mikroperspektívából tükrözi a magyar munkástársadalom átalakulását. Az első fontos töréspont a szakmunkássá válás, majd – már az államszocializmus idején – az értelmiségi létbe való felemelkedés. A gyár bezárása a további perspektívákat is kijelöli – legalábbis helyben. Miközben az államszocializmus idején a korszak emblematikus osztályának tekintették a munkásságot, a történelem iróniája, hogy maguk a munkások – a művelődők, képzetebbek, kulturáltabbak stb. – saját maguknak vagy gyermekeiknek egészen más sorsot kívántak. Nem véletlenül lett ebben a közegben fő cél a továbbtanulás vagy legalább a gyerekek taníttatása. A munkások megígért emancipációja ebben az értelemben sokak számára jelentett valódi felemelkedést a tudáselit soraiba, ami a rendszer valódi eredményei közé tartozott. Kár, hogy 30 évvel a rendszerváltás után ez is – csakúgy, mint a munkáskutatás – mintha kilúgozódna a történelmi emlékezetből.

Valuch Tibor könyve azoknak állít emléket, akik az államszocializmus minden ellentmondásosságát megtapasztalták. Fent már méltattam a kötet tudományos eredményeit és érdemeit; ehhez még annyit teszek hozzá, hogy olvasmányos stílusa és közérdekű témái okán a könyvet a laikus olvasók is érdeklődéssel forgathatják. A rendszerváltás után született generációknak már történelem a Csepel bicikli, a Trapper farmer, az, hogy honnan származott az arany csempészárú, hogyan élték meg szüleik, nagyszüleik a szexualitást és a szexuális forradalmat, mit jelentett a sokat propagált női emancipáció és nőpolitika, és miért voltak „szegények” a magyar gazdagok. A mindennapok története azonban csak látszólag hálás feladat, hiszen a jó szemű szociológus nem pusztán dokumentál, hanem értékkel és elemez egy társadalomtörténetileg véglegesen még ma sem meghatározott korszakot. A szerző ezt a feladatot maradéktalanul teljesíti, és termékeny vitára invitálja mindazokat, akik jobban meg akarják érteni, hogyan éltek és gondolkodtak a kádárizmust belülről ismerő generációk.

Bartha Eszter

Kamen Nevenkin

A BUDAPEST ERŐD

A magyar főváros ostroma, 1944–45. I–II.

(Hadiakadémia) Peko Publishing, Bp. 2019. 1116 + 467 oldal

Budapest 1944–1945. évi ostroma alighanem a második világháború magyarországi hadtörténetének legtöbbet kutatott és legtöbb publikációt eredményező témája. Az eddigi feldolgozások viszont jórészt „féloldalusak” voltak. Habár az államszocializmus időszakában magyar nyelven is jelentek meg szovjet visszaemlékezések, Tóth Sándor a Szovjetunió Honvédelmi Minisztériuma Archívumának néhány dokumentumát felhasználta monográfiájában (Budapest felszabadítása, 1944–1945. Bp. 1975.), Számvéber Norbert és Ungváry Krisztián legújabb, a budapesti harcokkal foglalkozó munkáikban pedig bedolgozták az elsősorban Pamjaty Naroda oldal révén nyilvánossá vált szovjet dokumentumokat, az ostrom történetének szovjet szempontú feldolgozása továbbra is megírásra várt. Ezen a téren számottevő előrelépést jelentett azonban Kamen Nevenkin bolgár történész 2019-ben megjelent kétkötetes, több mint másfélezer oldalas monográfiája.

A szerző a nem orosz kutatók számára zárt Centralnij Arhiv Minisztversztva Oboronj Rosz-szjjszkoj Fegyveraciji (CAMO, Oroszországi Föderáció Védelmi Minisztériumának Központi Irattára) őrizetében lévő, korábban fel nem tárt szovjet dokumentumok – elsősorban az ostromban résztvevő hadtestek és hadosztályok hadinaplóinak – felhasználásával írta meg a város ostromának minden korábbinál részletesebb feldolgozását. Fontos kiemelni, hogy ez nem jelenti a tengelyhatalmi csapatok anyagainak negligálását. Nevenkin a védők részéről elsősorban a National Archives and Records Administration (NARA, [Amerikai Egyesült Államok] Nemzeti Levéltári és Nyilvántartási Igazgatóság) őrizetében lévő, német hadműveleti iratokról készített mikrofilmmásolatokat használta fel, emellett pedig a források között megjelennek a CAMO 500. fondjában található német trófeaanyagok, valamint a Bundesarchiv Militärarchiv (BA MA, [Németország] Szövetségi Levéltár – Hadilevéltár) és a HM HIM Hadtörténelmi Levéltár iratai is.

Az itt ismertetett kötet Nevenkin 2012-ben angolul, majd 2014-ben magyarul megjelent *Bécs még várhat. A budapesti hadművelet bevezető szakasza* című monográfiája folytatásának tekinthető. A 108 napos budapesti hadművelet kezdeti szakaszának bemutatását követően a szerző alapvetően a főváros 52 napos ostromára koncentrált. A hadműveletek más, ugyancsak a fővárost érintő harcai – gondolva itt elsősorban az 1945. januári német felmentési kísérletekre – kívül esnek a kötet fókuszán.

A könyv kiadói előszava is leszögezi, hogy a műben „vegytisztá hadtörténelmi munkáról” (2.) van szó. Ilyen módon több, szintén Budapest ostromához szorosan kapcsolódó kérdés – elsősorban a Vörös Hadseregnek a polgári lakossággal és hadifoglyokkal való viszonya – legfeljebb csak említészerűen jelenik meg. Ugyancsak nem szól a szovjet csapatok mögöttes területi igazgatásáról és biztosításáról, valamint a Vörös Hadsereg – a Budapest Főváros Levéltára oldalán olvasható dokumentumok által is alátámasztott – belső problémáiról. Ezeknek a kérdéseknek a kifejtetlensége néhány helyen vitathatóvá teszi a szöveget. Így ugyan üdvözlendő megoldás, hogy egodokumentumok alapján a szerző több alkalommal is közöl a polgári lakosság nézőpontját illusztráló forrásrészleteket, viszont azokat a legtöbb esetben nem elemzi, annak ellenére sem, hogy ezekben a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszakról, fosztogatásról vagy más atrocitásokról is szó esik. Ugyancsak problematikus, ahogyan a szerző a civilek hadifogságba hurcolását kezeli. Nevenkin mindezt azzal igazolja, hogy a védők körülbelül 20–30 ezer polgári személyt soroztak be, miközben – amint többek közt a monográfia szaklektora egy szerkesztői jegyzetben (499. 2. jegyz.) is jelzi –, erről sem magyar, sem német források nem számolnak be.

A budapesti csata, majd a szűken vett ostrom hadművelati bemutatásának a kötet eleget tesz. A szerző hadművelati szakaszonként tekinti át a város bekerítését, majd pedig annak elfoglalását. Az időrendi áttekintéstől csupán néhány tematikus fejezetben tér el a szerző. Ezekben elsősorban a védők és támadók erőit, azok szervezeteit mutatja be, kötetének végén pedig a Budapest feletti légiháborúval, valamint a védők utánpótlásának kérdésével foglalkozik egy-egy fejezetben. Az eddigi feldolgozásokkal szemben Nevenkin az egyes szovjet hadosztályok és ezredek szintjén képes rekonstruálni a támadók harctevékenységét, ami kétségtelenül nagy előrelépés a téma feldolgozásában.

A hadműveleteket bemutatva a szerző jól szemlélteti, hogy a megváltozott körülmények milyen megfontolásokra és váltásokra készítették a szovjet hadvezetést. Ez különösen tetten érhető a budapesti események kezdetének áttekintésénél. A többi hadtörténeti munkához hasonlóan Nevenkin is elismeri, hogy a főváros menetből történő elfoglalására nem volt esély, ugyanakkor rámutat azokra a politikai szándékokon túlmutató katonai tapasztalatokra, melyek kapcsán felmerülhetett ez a lehetőség. Korábban ugyanis heves, de aránylag rövid harcokkal sikerült elfoglalnia a Vörös Hadseregnek az – elsősorban szovjet – nagyvárosokat. Ugyancsak érdemes kiemelni, hogy az eddigi szakirodalommal szemben a főváros bekerítését célzó harcok elhúzódsában a bolgár történetész központi jelentőséget tulajdonít az Attila-vonal műszaki kiépíttetésének. Magának az ostromnak az elhúzódsát elsősorban a támadók gyalogságának és páncélosainak alacsony számából vezeti le, emellett rámutat a szovjet frontparancsnokok belső konfliktusaira, s ezek hatására. Így például a 2. Ukrán Front parancsnokát, Rogyion Malinovszkij marsallt a „leginkább túlértékelt szovjet főparancsnoknak” (1088.) tekinti. Mindazonáltal az alárendelt parancsnokok részéről felmerülő vezetési problémákat a szerző kevésbé vizsgálja.

A kötet terjedelme ellenére az olvasó joggal érezhet hiányt abban a tekintetben, hogy Nevenkin sem Budapest ostromának historiográfiáját, sem a felhasznált források körét, azok esetleges forráskritikai problémáit nem mutatja be, azokat nem vizsgálja. A visszaemlékezések felhasználhatóságának korlátaival is csupán egy lábjegyzet erejéig foglalkozik (683. 95. jegyz.). A levéltári források bemutatása során különösen azt lett volna érdemes tisztázni, hogy a CAMO rendkívül korlátozott kutathatósági feltételei mellett milyen arányban sikerült hozzáférnie a kutatásának tárgyát képező dokumentumokhoz. Ugyancsak meglepő koncepcionális döntés, hogy a német–magyar csapatok kitérési kísérletének a kötet mindössze 10 oldalt szentel, annak ellenére, hogy Ungváry Krisztián és Ványai Márton utóbbi években megjelent publikációi, valamint Számvéber Norbert HM HIM *Hadtörténelmi Délutánok* rendezvénysorozata keretében megtartott 2019. február 23-ai előadása is rámutat arra, hogy ennek szovjet részről is gazdag dokumentációja van.

Külön szót kell ejtenünk a kiadvány mellékleteként szolgáló második kötetről is. A *Bécs még várható* szemben ebből a mellékletből kimaradnak az egyes alakulatok állományával és felöltöttségével kapcsolatos részletes kimutatások, viszont rendkívül gazdag kép- és térképanyag kapott benne helyet. Elsősorban utóbbira kell felhívunk a figyelmet, ez ugyanis arra mutat rá, hogy az események szovjet katonai források segítségével gyakorlatilag a megerősített körletek szintjén rekonstruálhatóak. Ugyanakkor a kötetből éppen az átfogó, az egész városban vagy egyes városrészekben végbement harcokat bemutató térképek hiányoznak. Emiatt hasznos lehet, ha az olvasó Nevenkin adatgazdag leírásának követéséhez Ungváry Krisztián *Budapest ostroma* monográfiájának utóbbi kiadásaihoz mellékelte, Mihályi Balázs által szerkesztett részletes Budapest-térképet is felhasználja.

Nevenkin könyvének kiadása kapcsán mindenképpen megemlítenő, hogy az idegen nyelvű hadtörténeti munkák rendkívül heterogén minőségű magyar fordításai közül a recenzált kötet kiemelkedik, ami Barnaky Péter fordító, valamint a fordítás szaklektorálását végző Számvéber Norbert munkáját dicséri.

Össességében a magyar hadtörténetírás fontos kötettel gazdagodott Kamen Nevenkin révén, és – minden hiányosságától függetlenül – alpmunkának tekinthető Budapest ostromáról, ezen túl pedig egyfajta tükör is, mely rámutat azokra a kutatási lehetőségekre, melyek a magyarországi harcok szovjet források alapján történő feldolgozásában rejlenek.

Fóris Ákos

Simon István

III/1.

A Belügyminisztérium állambiztonsági vizsgálati osztálya, 1962–1989

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Bp. 2021. 183 oldal

A pártállami időszak politikai rendőrségével, az egykori titkosszolgálatok tevékenységével kapcsolatos kérdések a rendszerváltozás óta foglalkoztatják a hazai közvéleményt. A kommunista államvédelmi és állambiztonsági szervek iratai heves közéleti viták közepette fokozatosan váltak kutathatóvá az elmúlt negyedszázadban, miközben a szabaddá váló nyilvánosságban nehezen tisztul az egykori titkosszolgálatokról alkotott kép.

A kommunista politikai rendőrség legismertebb alakjai a konstruált ügyek vizsgálótisztjei, a hírhedt Andrassy út 60. (a politikai rendőrség első központja, ma: Terror Háza Múzeum) vagy éppen más börtönök vallatói. Az egykori áldozatok (1989 után Magyarországon is szabadon hozzáférhető) visszaemlékezései, majd a történeti feldolgozások révén a közemlékezetben mélyen él a koncepciók perекben és az 1956 utáni megtorlás eljárásaiban végzett tevékenységük. Kevésbé ismert, hogyan alakult a Kádár-korszak évtizedeiben a politikai ügyekkel foglalkozó vizsgálótisztek szerepe. Simon István most megjelent kismonográfiája az állambiztonság vizsgálati szerveinek 1962 és 1989 közötti világát mutatja be. A BM III/1. (Vizsgálati) Osztály szervezetének története mellett a politikai ügyeket konstruáló állambiztonsági tiszteteket is megismerhetjük az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) gondozásában megjelent kötetben. Vagyis a kismonográfia a kádári hatalomgyakorlás (büntetőpolitika) lényegi jegyeire világít rá.

Az állambiztonsági múlt kutatástörténetét áttekintve zavarba ejtően sok megközelítési móddal találkozhatunk. A Rákosi-, illetve a Kádár-korszak titkosszolgálati aktivitásának értelmezésére jogi, politológiai, szociológiai, történeti értekezések és monográfiák sokasága tett kísérletet. A kommunista politikai rendőrség történeteiről napjainkra szinte beláthatatlan terjedelmű történeti leírások állnak rendelkezésre. A szaklevéltár honlapjának (korántsem teljes) összegzése csaknem kétszáz oldalon sorolja a vonatkozó munkákat a monográfiáktól a tanulmányokon át a forrásközleményekig. Mégis gyakori előadói és oktatói tapasztalat, hogy a történeti köztudat ezen a területen is csak lassan tisztul. Ebben szerepet játszhat az iratok töredékessége, a speciális szakzsargon, a szabaddá váló közbeszéd parttalansága és a szándékos zavarkeltés is. Miközben az egykori áldozatok, megfigyeltek ezrei éltek az információs kárpótlás lehetőségével (kikérték a rájuk vonatkozó titkosszolgálati dokumentumokat), az egykori hálózati emberek és a hivatásosok régi és új legendáikat mesélve igyekeztek a tisztánlátást összehavarni. Sőt, többen „kutatóként”, olykor (biztonságpolitikai) „szakértőként” próbálták értelmezni a fennmaradt aktákat.

Simon István munkája ebben a közegben segít eligazodni. Kötete a szaklevéltárban megkezdett szervezettörténeti kutatások legfrissebb gyümölcse. A BM III/1. (Vizsgálati) Osztály

szervezetének történetét bemutató munka precíz adatgyűjtés, többéves iratfeltárás eredménye. Az elemzés során részleteiben is feltárul, hogy milyen erők, erőforrások álltak a kádári politikai rendőrség rendelkezésére. A munkában elemzett statisztikai adatok szemléletesek: meg tudható például, hogy 1962 és 1971 között 7141, 1972 és 1979 között 3766, míg 1980 és 1989 között 4008 magyar állampolgárral szemben indítottak büntetőeljárást „politikai ügyekben”. (73–99.) Mindez döntően a két-háromszáz fős központi részleg munkájának eredménye volt.

A számszerűsíthető adatokon túl a kötet megalapozott téziseket fogalmaz meg a Kádár-korszak vizsgáló- és vallatótisztjeiről is. Olvashatunk ávós karrierek továbbéléséről, és magyarázatot kaphatunk a túlméretezett, látszólag munka nélküli (úgy tűnik, „készenlétben tartott”) részleg szerepéről. (14.) A kötet tehát jóval több egy szervezettörténeti összefoglalónál. A kiadványban közölt adatsorok révén a vizsgálati osztály működésének alapvető összefüggései tárulnak fel. A parancsnokok életrajzai, pályaképei révén az ügyek és a törekvések arcot is kapnak. (129–159.)

A realista megközelítések szerint az állambiztonság kutatástörténete a titkok feltárásának, illetve „szivárgásának”, a lusztrációnak vagy az igazságtételnek a folyamata. Ám ha a kutatói szabadság, a szabad nyilvánosság felől közelítünk, akkor az állambiztonsággal kapcsolatos képalakítás alapja más. E felfogás szerint a szaklevéltárba került iratok történeti forrásokká váltak, amelyek más egykorú dokumentumokkal együtt vizsgálandók.

Ez akkor is így van, ha az állambiztonsággal kapcsolatos tudományos vagy ismeretterjesztő elbeszélésekben megannyi paradoxont figyelhetünk meg: akár az információk eloszlása, akár a (törvényes keretek közti) elbeszélhetőség kapcsán. Az egykori aktorokkal, elsősorban a hálózati személyekkel kapcsolatos abszurd törvényi szabályozás, az ebből fakadó botrányok és perek miatt a történetekről olykor csak „virágnyelven” lehetett publikálni, egyes forrásfeltáró munkákat méltatlan pereskedések követték.

Simon István, az ÁBTL, majd a NEB Hivatalának munkatársaként elvégzett kutatása a precíz, szigorú szakmai sztemderdeket követő tényfeltárás mintapéldája. Kismonográfiája a közhelyes „szakértői” vélemények, a felelősség-elhárító történeti megközelítések helyett megalapozott, jól érthető téziseket kínál az olvasónak. A kutatómunka ugyanakkor érzékelteti a megismerés és a dokumentálhatóság határait is. A kötet elemzése révén precízebben körüljárható, hogy mely időszakokból bőségesek a levéltári iratok (például az 1960-as évek lezárt aktái), s melyek korszakokból (például az 1980-as évek) hiányosak. A kötetnek köszönhetően a Kádár-korszak állambiztonságának vizsgálói talán a helyükre kerülhetnek a történeti tablókon. Bár lehet, hogy ezzel kapcsolatban érdemes valóban realistának maradni. Hiába vált például ismertré több száz egykori hivatásos munkatárs pályaképe, még a tudományos(nak látszó) szövegekben is sokáig összekeveredett az „ügynök” és tartótisztje szerepe, elemi tényadatok (például a BM III/III. Csoportfőnökség neve vagy alapvető feladatköre) jelentek meg hibásan.

Közben a szakmai nyilvánosságban (olykor szenvedélyes, olykor produktív) vita zajlott a politikai rendőrség iratainak forrásértékéről is. Historiográfiai megközelítések alapján rendre felmerült az a kérdés, hogy mennyire tekinthetők ezek az akták kuriózumnak. (Az előzményekkel, például a 19. századi politikai rendőrség működésével való összevetés még kiaknázandó kutatási potenciált jelent.) Ugyanakkor az állambiztonsági forrásokhoz kapcsolódó elemzésekben sűrítetten jelentek meg a jelenkortörténet-írás kihívásai: 1) a köztörténeti elbeszélések, a „public history” hatása, 2) a digitalizáció kibontakozása (a nyilvánosság szerkezetének átalakulása), 3) az ismeretelméleti viták fellángolása, 4) az emlékezetpolitikai törekvések hatása. A problémakörök, megközelítések rendezése oktatói szempontból sem egyszerű feladat. Simon István munkája (a különböző fejezetek elemzéseivel, adatsoraival együtt) ebben is alapvető segítséget adhat. A kötet révén az eddig leírt esettanulmányok, részmunkák is más megvilágításba kerülhetnek, valamint érzékelhetővé válnak az ügyek közötti összefüggések.

A kismonográfia ugyanis szintetizálja az eddig megjelent publikációk eredményeit. A vizsgálók világának feltárulása után még árnyaltabbá válhatnak a különböző online tematikus oldalak vagy a szakfolyóiratok történetei. Sőt, a politikai ügyek és perek részleteinek elemzésével a kádárizmus világa is új fénytörésben látható.

Az állambiztonsági bázisú vizsgálatok alkalmasint könnyen besorolhatók a totalitárius paradigma értelmezési keretébe, illetve sokan csak az erőszak történeteiként tekintenek rájuk. A kötethez hasonló komplex elemzések révén világosabbá válhat, hogy mi állhatott Kádár János különböző törekvései hátterében, miközben kirajzolódik a bürokratikus iktatott ügyek társadalom- vagy mentalitástörténeti kontextusa is. A BM III/1. Osztály parancsnokai például ott voltak 1974-ben a Belügyminisztérium Országos értekezletén, amelyen nemcsak nagyívű (vagy éppen semmitmondó) történeti visszaemlékezéseket hallhattak a pártvezetőtől, de a politikai elítéltek számának alakulása kapcsán gazdasági, társadalomlélektani szempontokkal is szembesülhettek. Végül direktívaként pedig megjegyezhetjük maguknak azt is, hogy „a belügyi munka mértéke nem az, hogy mennyi ember ül börtönben” (A BM országos értekezletének jegyzőkönyve, 1974. dec. 12. MNL OL XIX-B-1-x 10-600/5/74). A politikai perek és elítéltek kezelésén túl ugyanis a BM III/1. Osztály munkatársainak a legfontosabb feladata kétségkívül a „szocialista törvényesség” felügyelete lett. Az unalomig ismételt fogalom értelmével kapcsolatban a szerző rögzíti, hogy az „egyrészt jelentette a pártállam intézményei és szervei által hozott jogszabályok betartását, másrészt egy magasabb szintű erkölcsi normára hivatkozva szükség szerint a szabályok megszegését is”. (13.) A munka a szakirodalomból ismert számos példával is igazolja, hogy a vizsgálótisztek tevékenysége átfogta az állambiztonság egész működését. A BM III/1. Osztály szakvéleményei, az állambiztonság jogásaival folytatott konzultáció lényegében minden ügyet befolyásolt. Szempontjaik a nyílt intézkedések nélkül lezárt ügyekben is szerepet kaptak. Az egyre gyakoribb elintézési mód a „szignalizáció”, azaz a hivatalos szervek tájékoztatása, eligazítása, felhasználása sem történhetett vizsgálók nélkül. Magyarán a BM III/1. Osztály munkatársai akkor is ott voltak a háttérben, amikor a politikai rendőrség nem akart, vagy a formális jogi kereteket betartva nem tudott intézkedni. Így munkahelyi előljárók, kulturális intézményvezetők, iskolai vezetők behívásainak hátterében, a fenyegetés, megrendszabályozás napi gyakorlataiban is érzékelhető és dokumentálható a hatásuk.

A kötet kutatóknak és az információs kárpótlás jegyében saját vagy családjuk történetét megismerni vágyó honfitársainknak egyaránt hasznos olvasmány lehet, különösen, ha a kiadó megoldja a munka szélesebb körű terjesztését is. A munka szervezettörténeti kézikönyvként is segíthet eligazodni a politikai rendőrség töredékes hagyatékában. Ugyanakkor a kismonográfiából megismerhetők a korszak tipikus ügyeinek háttere is (legyen szó kocsmai beszélgetésből kreált izgatási ügyekről, falfirkálásról, tiltott határátlépésről, a vallási kisközösségek elleni házszárolásról vagy kémkedésről). Remélhető, hogy e kiváló munka – mely egy tervezett sorozat első kötete – nem marad magában, s folytatódik az állambiztonság egységeinek elemző bemutatása.

Tabajdi Gábor

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Barabás Gábor PhD, egyetemi adjunktus
PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs

Bartha Eszter PhD, egyetemi docens
ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Bencsik Péter PhD, egyetemi docens
SZTE BTK Történeti Intézet, Szeged

Fóris Ákos egyetemi tanársegéd
ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Gulyás László Szabolcs PhD, főiskolai docens
Nyíregyházi Egyetem Történettudományi és Filozófia Intézet, Nyíregyháza

Kalocsai Dóra PhD-hallgató
ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Kis Iván PhD-hallgató
ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Kisling Zénó egyetemi hallgató
ELTE BTK/TTK, Budapest

Kosztjó Gyula PhD, kutató
Clio Intézet, Budapest

Mátyás-Rausch Petra PhD, tudományos munkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóintézet Történettudományi Intézet, Budapest

Orsós Julianna tudományos segédmunkatárs
ELKH-OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoport, Budapest

Ress Zoltán főelőadó
HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest

Tabajdi Gábor PhD, tudományos kutató,
Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatala, Budapest

Umbrai Laura PhD, tudományos munkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

ARTICLES

- Iván Kis*: The Hungarian–German Conflicts of 1041–1044 from a New Perspective667
- Gábor Barabás*: Papal Legates Never Existed. A Reinterpretation of Chapter 187
of the Fourteenth-Century Hungarian Chronicle 691
- Dóra Kalocsai*: The Meaning and Importance of Luxury. The Symbolic-Ritual Role
of Luxury in the Baptismal and Matrimonial Rites of the Habsburgs
in the Eighteenth Century717
- Laura Umbrai*: Why Did the Capital Become a Horse Slaughterer?
Budapest's meat supply problems in the early 20th century739
- Zénó Kisling*: Geography and Diplomacy in the Time of the Balkan Wars
(1912–1913)763
- Gyula Kosztyó*: The Last Days of the „Hungarian World” (October 1944)789
- Péter Bencsik*: Emigration and Hungarian Citizenship, 1948–1978 811

CHRONICLE

- Report on the Conference on the 800th Anniversary of the Publication of the
Golden Bull (National Archives of Hungary, Budapest, 22 April 2022)
Julianna Orsós835

BOOK REVIEWS

- Lakatos Bálint*: Mezővárosi oklevelek. Települési önkormányzat és írásbeliség
a késő középkori Magyarországon, 1301–1526 (*László Szabolcs Gulyás*) 843
- Buza János*: Magyarországi és erdélyi pénzértékek a 16–17. században.
Közép-európai kitekintéssel (*Petra Mátyás-Rausch*) 846
- Balogh Ádám – Bobay István – Hermann Róbert (szerk.): Görgei Artúr, „a tiprott hős”.
Válogatás a 2016. és 2018. évi Görgei-konferenciák előadásából
(*Zoltán Rész*) 848

<i>Valuch Tibor</i> : Mindennapi történeteink. Válogatott társadalomtörténeti tanulmányok (<i>Eszter Bartha</i>)	851
<i>Kamen Nevenkin</i> : A Budapest Erőd. A magyar főváros ostroma, 1944–45. I–II. (<i>Ákos Fóris</i>)	854
<i>Simon István</i> : III/1. A Belügyminisztérium állambiztonsági vizsgálati osztálya, 1962–1989 (<i>Gábor Tabajdi</i>)	856
AUTHORS OF THIS ISSUE	859